

DE MARKISTISCHE GESCHIEDFILOSOFIE

e. jonker

EEN POGING

Drs. E. Jonker is wetenschappelijk medewerker voor de Eigentijdse Geschiedenis aan het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit van Utrecht. In het Tijdschrift voor Geschiedenis heeft hij een artikel gepubliceerd over de methodenstrijd tussen positivisten en dialectici in de jaren zestig.

"Karl Marx war ein deutscher Philosoph."1) Met deze schijnbaar voor de hand liggende mededeling begint Leszek Kolakowski zijn "Hauptströmungen des Marxismus", om vervolgens uit te leggen, dat deze uitspraak een heel bepaalde Marx-interpretatie impliceert. Andere auteurs 2) leggen er bij hun interpretaties van Marx en het marxisme sterk de nadruk op, dat het marxisme niet beschouwd mag worden als een filosofie. Het dient integendeel opgevat te worden als een methode om de sociale werkelijkheid mee te kunnen doorgronden.

Er schijnen dus verschillende soorten 'marxisme' te bestaan. Een indicator daarvoor is het feit, dat vele verhandelingen over Marx de laatste tijd beginnen met een opsomming van uitspraken die Marx niet gedaan heeft. Een mooi voorbeeld hiervan valt te vinden in een bekend artikel van E.J. Hobsbawm. Hij geeft daar een opsomming van vulgair-marxistische misvattingen als daar zijn: de 'materialistische geschiedopvatting', het 'model van onder- en bovenbouw', het 'belang van de klassestrijd' en de 'historische onvermijdelijkheid'.3) Ter geruststelling van de nu wellicht geschrokken lezer: de genoemde begrippen blijken verderop in Hobsbawms verhaal wel degelijk te vallen onder het marxisme, mits ze maar op de juiste manier opgevat worden.

De opdracht van de Groniek-redactie, om een verhaal te schrijven over 'de' marxistische geschiedfilosofie blijkt al met al een hachelijke zaak.

Alleen de term 'geschiedfilosofie' is al niet neutraal. Laat staan dat het mogelijk zou zijn om 'de marxistische opvatting' weer te geven. Toch zal ik hier een poging in die richting moeten wagen.

Traditioneel wordt dan vaak een opsomming gegeven van de denkrichtingen waardoor Marx beïnvloed is. Meestal worden als zodanig aangemerkt: de Verlichting, die verantwoordelijk zou zijn voor het rationalisme en vooruitgangsgeloof bij Marx; de invloed van Hegel, terug te vinden in de dialectiek en een scheut Feuerbachiaans materialisme. Vervolgens worden dan opgevoerd: de Franse socialisten, die huns ondanks bijdragen aan het anti-utopistische, want wetenschappelijke karakter van Marx' socialisme; de klassieke economen voor een economische zienswijze en dito begrippenapparaat en tenslotte het Victoriaanse triumfalisme van de bourgeoisie, zich uitend in Marx' geloof in positivistisch-wetenschappelijke vooruitgang. (In latere versies wordt dit laatste vooral aan Engels toegeschreven: de positivistische boosdoener die de diepgang gemist zou hebben om Marx' verfijningen te doorgronden.)

Het is, binnen het mij hier gegunde bestek, ondoenlijk te trachten een chronologische beschrijving te geven van de ontwikkeling in Marx' denken, laat staan van alle interpretatiegeschillen over de juiste lezing van Marx' ware bedoelingen. Bovenstaand (nog summier gehouden) rijtje van vermeende invloeden op en in onderdelen van Marx' werk suggereert reeds hoe

Karl Marx

groot de mogelijkheden voor controverses over de inhoud van het orthodoxe marxisme zijn. Ik zal mij beperken tot het bespreken van een aantal problemen die inherent zijn aan de marxistische opvatting. Daartoe zal ik, als handvat, eerst proberen een schets te geven van de elementen waaruit 'de' marxistische geschiedopvatting opgebouwd is. Dit dan in het bewustzijn, dat zo'n grootst gemene deeler (kleinst gemene veelvoud?) in de praktijk nooit gefunctioneerd heeft.

één model

"De geschiedenis van elke tot nog toe bestaande maatschappij is de geschiedenis van de klassestrijd." Deze zinsnede uit het Communistisch Manifest wordt meestal beschouwd als een propagandistische simplificatie, die de auteurs niet aangerekend mag worden. Toch zou het moeilijk zijn om in één zin een treffender omschrijving van de marxistische geschiedopvatting te geven. Ik zal proberen die opvatting wat wijldloper uiteen te zetten.

'Geschiedenis' als metafysische grootheid, als zelfstandige kracht, bestaat niet. Het gaat altijd om de geschiedenis van iets of iemand, nooit om 'Geschiedenis-an-sich. En geschiedenis is dan de geschiedenis van mensen in concrete omstandigheden. Niet dus van 'de' Mens, als abstract-filosofische categorie, maar van bepaalde mensen in een specifieke situatie. Iets preciezer: de geschiedenis van groepen mensen binnen hun organisatie-kaders. Die kaders, instellingen, organisaties en dergelijke, vormen zelf ook object van de geschiedenis, evenals de gehelen waarbinnen die instellingen een rol spelen: samenlevingen, maatschappijvormen.

De marxistische geschiedopvatting bestrijkt dus het terrein van de sociale geschiedenis, of van wat tegenwoordig in Rotterdam met een andere tautologie heet 'maatschappijgeschiedenis'. Binnen elke maatschappijvorm ligt dan voor de marxist het zwaartepunt bij de economische basis ervan, bij de organisatie van de productie. Op het fundament daarvan zijn de sociale verhoudingen, politieke systemen,

de ideeënwereld en cultuur van zo'n samenleving opgetrokken. Ook de belangrijkste classificatie van de groepen mensen die binnen deze structuur leven is economisch van aard: het gaat om sociaal-economisch bepaalde klassen. Deze gerichtheid op concrete menselijke (allereerst economische) activiteiten staat voor het materialisme van de marxistische opvatting.

De maatschappelijke structuren zijn niet statisch, maar aan voortdurende verandering onderhevig. Dit proces van verandering, deze historische ontwikkeling van de menselijke samenlevingen moet niet gezien worden als een geleidelijke evolutie. De ontwikkeling gaat schoksgewijs, met horten en stoten (= revoluties).

De motor achter deze historische beweging wordt gevormd door de tegenstellingen, die elke samenleving in zich draagt. De belangrijkste tegenstellingen zijn, zoals al gezegd, de economische en die vertalen zich op sociaal en politiek terrein in klassenstrijd. Het opsporen van die tegenstellingen en het verklaren van hun werking geschiedt met behulp van een dialectische zienswijze.

Geschiedenis wordt dan: de dialectisch-materialistisch bepaalde ontwikkelingsgang van opeenvolgende maatschappelijke stelsels.

Verder kent de historie ook nog een richting, want de ontwikkeling van maatschappelijke systemen gaat van laag naar hoog, waarbij de vooruitgang afgemeten kan worden aan niveau en wijze van de economische voortbrenging. En eigenlijk is maar één fase van de ontwikkeling echt interessant en dat is het kapitalisme. Dat is namelijk het 'Finland Station' voor het laatste stadium in de ontwikkeling van de mensheid: het socialisme/communisme. In feite gaat het in de marxistische geschiedopvatting om de voorgeschiedenis, het ontstaan en de ontwikkeling van het kapitalisme, met z'n ingebouwde, tot de ondergang van het systeem leidende tegenstellingen. (Zo bezien is geschiedenis inderdaad de 'geschiedenis van de klassenstrijd'.)

Geschiedenis kan dan gelijkgesteld worden met de 'historisch-dialectisch-materialistische' analyse van ontstaan,

bloei en naderende ondergang van onze eigen kapitalistische samenleving. Is dat geschiedenis? Of moeten we dat historiserende sociologie noemen? Is het een economische methode, dan wel een politieke theorie? Het is dat alles tegelijk volgens de marxistische opvatting: een integrale benadering van de totale maatschappelijke werkelijkheid.

En dat is nog niet alles. De marxistische (geschied) theorie dient niet alleen ter verklaring van het bestaande, zij is ook een instrument ter verandering van de status quo.

meerdere interpretaties

Bovenstaand raamwerk is niet geheel sluitend. De vaagheid ervan blijkt al uit mijn eigen terminologie: soms is het marxisme een 'opvatting', dan weer een 'methode', of 'theorie'. Dat komt omdat tot nu toe een aantal problemen omzeild zijn, die ertoe geleid hebben dat er niet één opvatting van het marxisme bestaat, maar meerdere interpretaties. Pas bij de keuze voor één zo'n interpretatie kan een eenduidig systeem opgebouwd worden.

Het probleemveld dat hieronder wat uitvoeriger behandeld wordt, is wat moeilijk in z'n geheel te omschrijven. Het kan uiteengelegd worden in een aantal deelproblemen, die elkaar overlappen. Het gaat om de relatie tussen onder- en bovenbouw, tussen economie en politiek. Het gaat ook om de aard van de 'wetmatigheid' der historische ontwikkeling: zijn er historische wetten, of alleen maar tendensen? En verwant aan die kwestie: is het menselijk bestaan gedetermineerd of hebben we toch handelingsvrijheid? Het gaat tevens om de vraag hoe wetenschappelijk het socialisme is en om de vraag of marxisme een methode is of een geloof.

Dat economische omstandigheden grote invloed hebben op de maatschappelijke mogelijkheden en gedragingen van mensen, wordt welhaast door niemand betwist. In hoeverre de economische onderbouw bepalend is voor politieke systemen, ideologieën, normen en waarden (het dakbegrip 'bovenbouw') vormt ook binnen het marxisme een heet

hangijzer.

De stroming die zichzelf tot 'orthodox' bestempeld heeft, gaat ervan uit, dat het 'zijn' letterlijk het 'bewustzijn' bepaalt. Het is in deze opvatting mogelijk om vanuit de economische structuur van een samenleving regelrecht de klassenopbouw, politieke krachtsverhouding en dominerende ideologie af te leiden. Bij feodaliteit horen horigen, edelen en katholiek gehoorzaamheidsdenken. Het kapitalisme kent eveneens twee klassen: bourgeoisie en proletariaat, terwijl de dominante ideologie het liberalisme is. Ook is het zo dat elke bourgeois in liberale termen denkt, en elke proletariër zich tot het socialisme zal bekennen. Verrassingen zijn uitgesloten bij dit rationeel-functionalistische model van menselijk gedrag: de getrainde marxist kan zich niet meer vergissen.

Bovenstaande opvatting wordt door andere marxisten als vulgair-materialisme bestempeld. Zij gaan ervan uit dat de basis van het marxisme ligt bij de 'handelende mens', die zelf z'n omgeving schept en grote invloed uitoefent op de structuur waarbinnen hij leeft, ook op de economische structuur. Dat betekent dat politieke tradities, culturele gegevens en intellectuele keuzevrijheid voor een groot deel de vorm van de samenleving kunnen bepalen. Denken en handelen is dan niet strikt klassebepaald. De bovenbouw heeft een 'relatieve autonomie' ten opzichte van de onderbouw; ja, de economische structuur kan zelfs beïnvloed worden door politiek-ideologische acties. Politiek en economie staan in deze opvatting dus in een voortdurende dialectische wisselwerking met elkaar, ze beïnvloeden elkaar over en weer.

Maar wel binnen de marges. Uiteindelijk geeft de economische structuur de grenzen aan waarbinnen de invloed van niet-economische krachten zich afspeelt. Kapitalisme blijft gebaseerd op uitbuiting van het proletariaat, hoe verschillend de vormen ook kunnen zijn, die deze uitbuiting aanneemt. Politieke druk en ideologische beïnvloeding kunnen zorgen voor sociale wetgeving, voor bescherming tegen al te schrille gevolgen

van het naakte Kapitalisme, maar het kapitalisme kan niet weggedacht worden, of weggestemd. Uiteindelijk, in laatste instantie, moeten ook voor de humanistisch ingestelde, sophisticated, gematigde marxist de materiële, economische randvoorwaarden bepalend zijn voor de historische ontwikkeling. Wordt ook de 'economische-bepaaldheid-in-laatste-instantie' relatief gesteld, zoals in de meest 'losse' hantering van het marxisme wel gebeurt, dan is er geen sprake meer van marxisme, maar van open deuren. Kolakowski drukt dat als volgt uit: "Der als Geschichtstheorie verstandene Marxismus, in der die Gesamtheit der historischen Umwandlungen durch den technischen Fortschritt und die gesamte Kultur durch den Klassenkampf erklärt wird, ist unhaltbar. Der Marxismus als Theorie der 'Wechselwirkung' von Technik, Eigentumsverhältnissen und Kultur ist eine Binsenwahrheit."4)

Dezelfde twee polen van enerzijds rechtlijnigheid en anderzijds flexibiliteit treffen we aan bij het probleem van de 'noodzakelijkheid-van-de-historische-ontwikkeling'. De harde orthodoxie kan daar heel duidelijk over zijn: er bestaan historische wetten, die de samenleving via een aantal vaste stadia naar de laatste (en hoogste) fase van de menselijke ontwikkeling voeren, te weten het socialisme. Duidelijk, maar van een onaantrekkelijke rigiditeit.

Ook ten aanzien van de historische ontwikkeling zijn natuurlijk flexibeler marxistische interpretaties bedacht. De historische bewegingswetten worden dan bijgesteld tot tendensen, trends. En de 'noodzakelijkheid' van de ontwikkeling geldt alleen nog maar de hoofdlijn, de essentie van het historisch gebeuren. De vorm waarin die ontwikkeling zich voordoet kan variëren, omdat deze afhankelijk is van allerlei factoren van korter lopende, meer 'toevallige' aard. In deze visie zijn specifieke oorlogen of revoluties, precieze tijdstippen van sociaal-economische transformaties, exacte politieke krachtsverhoudingen en culturele invloeden niet voorspelbaar of eenduidig verklaarbaar. Alleen de grote algemene lijn van het geschiedproces is gegeven.

Met zo'n opvatting kunnen flexibele verklaringen gegeven worden, maar wel vanuit een vaag, nauwelijks omlijnd kader. Wel blijft één ondergrond - willen we tenminste nog van marxisme kunnen spreken in plaats van gezond verstand - aanwezig: dat is de stipulatie dat het geschiedproces uiteindelijk een richting kent, die in laatste instantie bepaald wordt door economische omstandigheden. Vergelijk bijvoorbeeld de gematigde marxist Hobsbawm, die zegt: "The hierarchy of levels is necessary to explain why history has a direction. (...) Moreover, since the process and progress of man's control over nature involves change not merely in the forces of production (e.g. new techniques) but in the social relations of production, it implies a certain order in the succession of socio-economic systems." 5)

determinisme en voluntarisme

De houding ten aanzien van de economische gedetermineerdheid en de historische predestinatie heeft natuurlijk directe invloed op de verhouding tussen determinisme en voluntarisme. Zijn veranderingen het gevolg van handelingen van mensen met vrije keuzemogelijkheid? Of marcheert de geschiedenis onverbiddelijk voort, en doet de marxistisch aufgeklärte mens er slechts verstandig aan om zich aan te sluiten bij marsrichting en -tempo van het oprukkende proletariaat? Kolakowski noemt dit probleem "... die Alternative von Utopismus und historischem Fatalismus ...", en formuleert de probleemstelling aldus: "Wie kann man einen Standpunkt artikulieren und verteidigen, der weder ein arbiträres Dekretieren von erfundenen Idealen noch ein Sichabfinden mit der unumgänglichen Abhängigkeit der menschlichen Probleme von einem anonymen Geschichtsprozess bedeutete, an dem alle teilnehmen, über den jedoch niemand die Macht besitzt?" 6)

Het antwoord dat meestal door marxisten op die vraag gegeven wordt is: niet het één (determinisme) of het ander (voluntarisme), maar alle-

bei tegelijk, in dialectische verhouding. De mens (i.e. 'mensen in concrete omstandigheden!') wordt bepaald door omstandigheden die hij mede zelf creëert. McLellan zegt hierover: "This self-creation of man (albeit under determined circumstances) is central for Marx. Thus the instruments of production can never be isolated from their social context. The core of the Marxian dialectic is the unity of subjective and objective factors that is present, to some extent, throughout history and increasingly so as the revolution approaches." 7)

Nu is McLellan één van die Engelse marxisten, die Marx zo ongeveer gebruiken als een verbeterde uitgave van John Stuart Mill. Dat wil zeggen veel rationele common-sense en weinig of geen dialectiek. Het mag dus wel opvallend heten, dat McLellan hier de dialectiek uit de kast trekt om dit probleem 'op te lossen' (= aufheben?). Trouwens met betrekking tot dit hele probleemveld, de verhouding tussen onder- en bovenbouw, historische gedetermineerdheid versus politieke wilsbeschikking, wordt de dialectiek veelvuldig te hulp geroepen, dat is begrijpelijk, omdat het inderdaad gaat om kwesties die zich niet gemakkelijk laten vangen in simpele oorzaak-en-gevolg schema's. Bij de beïnvloeding over en weer van dit soort 'factoren' waardoor de geschiedenis gevormd wordt, kan oorzaak metterdaad tot gevolg worden en gevolg tot oorzaak. En dan kan het handig zijn om een wat verfijnder (maar ook ingewikkelder) causaliteitsbegrip te gebruiken in de vorm van dialectiek. Helaas is die dialectische redeneerwijze ook nogal eens handig voor andere dingen dan inzicht verfijnen; je kunt er ook problemen mee verdoezelen in een wolk van wisselwerkingen.

marxisme : wetenschap of politiek ?

De dialectiek wordt verder vaak van stal gehaald bij het vraagstuk van de taak van de marxist en de rol die de door hem vergaarde kennis van de samenleving daarbij speelt. De taak van de marxist is natuurlijk

niet alleen maar filosoferen over het geschiedproces, maar vooral het ingrijpen in die historische ontwikkeling. De marxistische methode leidt tot politiek bruikbare kennis, die juist ook zo bruikbaar is vanwege het wetenschappelijke, betrouwbare karakter van die kennis. Dat wetenschappelijke karakter is niet - zoals bij het 'burgerlijke' wetenschapsbegrip - steriel van aard, maar politiek onderbouwd. De politieke stellingname maakt het wetenschappelijk socialisme 'wetenschappelijker' dan voorgaande (bourgeois) pogingen in die richting. En het wetenschappelijk karakter van de marxistische politieke inzichten maakt ook die weer superieur aan wat op dat gebied in voorgaande, lagere stadia van de historische ontwikkeling uitgedokterd is.

Marxisme: wetenschap of politiek? Zoals wellicht duidelijk geworden is, moet ook hier weer het antwoord luiden: beide, in dialectische verhouding. En nogmaals, zo'n dialectische zienswijze kan in dezen heel verhelderend werken. Maar niet alle problemen wegedeneren.

Dat blijkt bijvoorbeeld als bovengenoemd probleem anders gesteld wordt, te weten in termen van 'methode' of 'geloof'. Is het marxisme 'een' nuttige methode om inzicht te krijgen in de maatschappij? Wie die vraag bevestigend beantwoordt, kan de marxistische methode veruit superieur achten aan andere methodes, hij zegt toch iets anders dan de echte aanhanger. Die laatste namelijk beschouwt het marxisme als de enige methode, omdat hij gelooft dat de uitgangspunten en de bestaande uitwerkingen daarvan waar zijn. Dan fungeert het marxisme als doctrine, als leer en strekt het niet meer echt ter lering.

twee ideaaltypen

Zo kan men twee ideaaltypische marxisme-opvattingen schetsen: de éne rigide en de andere flexibel. De rigide interpretatie moet geassocieerd worden met sterk economisch determinisme, vastliggende wetten der historische beweging en een onwrikbaar geloof in de wetenschappelijk-

heid van de marxistische doctrine. De flexibele opvatting ziet de marxistische beschouwingwijze als een vruchtbare, uiterst veelzijdige methode om de samenleving door te lichten. Economie, politiek en cultuur staan hier in voortdurende wisselwerking, de historische ontwikkeling wordt mede vorm gegeven door de handelende mensen-in-een-sociale-omgeving en de eigen methode moet relatief gesteld worden. Het marxisme van dit laatste ideaaltypen is mijns inziens interessanter en vruchtbaarder dan het 'orthodoxe' model. Waar het overgaat in 'gewone' wetenschap (of volgens Kolakowski tot 'Binsenwahrheit' wordt) en ophoudt marxisme te zijn, valt nauwelijks te bepalen.

Deze rigide en flexibele modellen lijken mooi te corresponderen met de 'oude' en de 'jonge' Marx. Dat is echter niet zozeer wat ik er mee bedoel te omschrijven. Bepalend voor mijn indeling is vooral de benaderingswijze (luchthartig dan wel zwaar van ontzag) van het marxistische erfgoed en minder de inhoud, die men daaruit kiest. Zo kan bijvoorbeeld ook marxistische economie als 'een' methodisch uitgangspunt gezien worden, evengoed als het humanistische begrip 'vervreemding' dogmatisch te gebruiken valt.

In de praktijk (praxis!) treffen we uiteraard allerlei mengvormen aan van dit rigide en flexibele model, verschillende mixtures van methode en geloof. En, laten we wel wezen, dat is natuurlijk ook wat het marxisme zo fascinerend, weerzinwekkend, intrigerend en leuk maakt.

één kritiek en vele scholen

Want dat alles is het marxisme wel, al blijkt dat tot nu toe niet direct uit dit relaas. Dat doet meteen de vraag rijzen, waarom dit soort abstracte, modelmatige beschrijvingen van het historisch-materialisme vaak zo steriel en weinig indrukwekkend is. Het marxisme blijkt in deze vorm weinig systematisch te zijn, inconsistent en rammelend. Waarom?

De vraag stellen is natuurlijk haar beantwoorden. Dat komt, naar

mijn mening, omdat het marxisme geen systeem is, maar een kritiek. Niet voor niets is "Das Kapital" geschreven "zur Kritik der politischen Ökonomie" en ontwikkelde de Frankfurter Schule de kritische theorie.

Zodra de marxistische theorie toegepast wordt, dat wil zeggen in de vorm van kritiek losgelaten wordt op concrete zaken om ons heen, verdwijnt het zweverige karakter ervan. Dan ook komen de aantrekkelijke kanten van deze methode naar voren. De hierboven beschreven abstracties krijgen inhoud en betekenis als ze afgezet worden tegen bestaande situaties en geaccepteerde opvattingen. De effecten van de marxistische methode krijgen dan ook het meeste reliëf.

Zo is het methodische voorschrift om dialectisch te werk te gaan, om naar tegenstellingen te speuren, een heel nuttig recept voor het ontrafelen van als harmonieus gepresenteerde systemen. Het door de klassieke economen ontworpen beeld van een gelijkmatig, langs natuurlijke weg zich ontplooiend kapitalisme kan vergruisd worden door te wijzen op tegenstrijdigheden binnen dat kapitalisme. De economische kritiek kan zich richten op de relatie tussen groeiende investeringen en dalende winstvoet, op de omstandigheid dat grotere concurrentie leidt tot steeds verdergaande monopolisering, op de gelijktijdigheid van groeiende welvaart en voortschrijdende 'Verelendung'. Het opsporen en benoemen van klasstegenstellingen wil nog wel eens wat afdingen op volkseenheidsgevoelens.

Het materialistische uitgangspunt biedt ook zo z'n voordelen bij de ideologie-kritiek. Bevlogen liberale verhalen over vrijheid, gelijkheid en zelfs broederschap kunnen een wat wrange bijsmaak krijgen, als er gewezen kan worden op de materiële bevoorrechtiging die met dit soort theorieën nogal eens toegedekt wordt. Allerhande vormen van harmoniedenken die vertaald worden in termen van flexibele sociale stratificaties of gelijke kansen op onderwijs, waarbij de hamvraag naar de materiële machtsverhoudingen niet gesteld wordt, zijn een gemakkelijke prooi voor de materialistisch geschoolde marxist.

De historiciteit van de methode heeft ook al aanvullende kwaliteiten. Door te wijzen op de historische relativiteit en sociaal-historische bijzonderheid van de bestaande maatschappelijke ordening (of onderdelen daarvan) wordt de vanzelfsprekendheid van de status quo ondergraven. De bestaande verhoudingen zijn niet meer normaal en normgevend, omdat er andere politiek-maatschappelijke uitgangspunten tegenover gezet worden.

Nu is het natuurlijk niet zo, dat alle bezwaren die men tegen het marxisme in 'pure', theoretische vorm in kan brengen verdwijnen, zodra deze methode maar als kritiek gehanteerd wordt. Ook is het niet zo, dat alle dialectisch-historisch-materialistische kritiek qualitate qua juist is of zelfs maar overtuigend geformuleerd. Was dat maar waar. Wel wil ik stellen, dat zó er rechtvaardiging en waardering voor het marxistisch perspectief op te brengen valt, deze te vinden zijn in de kritiekfunctie van het marxisme. Aanvallend, in een kapitalistische, vijandige omgeving, is het historisch-materialisme het meest stimulerend en het interessantst. Hoe zelfgenoegzamer en tevredener met zichzelf de tegenstander is, des te harder kan de marxistische criticus toeslaan.

Waar het marxisme zelf zijn 'eigen' ordening moet rechtvaardigen en status quo bevestigend wordt, valt het ten prooi aan dezelfde kwalen van zelfgenoegzaamheid, intolerantie en steriliteit. Oost-Europa is hiervan natuurlijk altijd een mooi voorbeeld, maar dichter bij huis zijn ook wel eilandjes te vinden waar deze filosofische armoede voorkomt.

Naast de verfrissende functie van de kritiek is er volgens mij nog een ander element, dat maakt dat concrete marxistische verhandelingen meestal stimulerender zijn dan verhalen over het marxisme. En dat is het bestaan van verschillende scholen. Die scholen hebben namelijk de eigenaardigheid, dat ze niet alle methodische voorschriften volgens het achteraf opgestelde marxistische handboekje tegelijkertijd willen toepassen. Over het algemeen leggen de verschillende scholen die methodische accenten, die

het beste passen bij het soort van onderwerp dan ze willen beschrijven. Bovendien worden die onderwerpen ook niet willekeurig gekozen, maar vanwege de (echte of vermeende) politieke relevantie. Dat laatste geeft dan vaak al de levendigheid van de kritiek, die boven al genoemd is. Daarbij levert de methodische beperking vaak de nodige coherentie en slagkracht aan de presentatie van de redenering, zonder dat daarmee de veelzijdigheid van de marxistische methode verloren hoeft te gaan. (Dialectiek werkt besmettelijk.)

Wie, zoals de orthodoxen, primair geïnteresseerd is in een kritiek op de liberaal-kapitalistische ordening, zal uitgaan van het economische deel van de marxistische theorie en vandaaruit de klassenopbouw en politieke machtsstructuur van de bourgeoisstaat beschrijven.

Revisionisten zullen bij hun keuze uit het economisch begrippenapparaat niet zozeer de meerwaarde-annex-uitbuitingstheorie benadrukken, maar wel uitdrukkelijk constateren dat de 'Verelendung' niet doorzet en zij zullen wijzen op de vermaatschappelijking van de productie. Ze zullen ook proberen aan te tonen dat politieke organisatie en het uitbouwen van de politieke democratie de evolutie van de economische krachten kan beïnvloeden.

Meer revolutionair gezinde marxisten leggen de nadruk op het feit, dat kapitalisme synoniem blijft met uitbuiting en onrecht. Daartoe wordt dan wel de arbeidswaardeleer naar voren gehaald; men probeert de "Verelendung" te redden en wijst op de schoksgewijze, ongelijkmatige groeistuipe van het kapitalisme, die leiden tot een politieke structuur van nationale onderdrukking en internationale oorlogen. (Denk aan de imperialisme-theorieën.)

Een verklaring voor het feit dat een aanzienlijk deel van de arbeidersklasse met grote hardnekkigheid vast blijft houden aan anti-revolutionaire denkbeelden, ongeacht hun objectief-economische belangen, kan niet uit de voeten met economisch determinisme. Wil men irrationaliteit verklaren, dan moet men erkennen dat de samenleving en de haar bevolkende mensen

psychologisch wat ingewikkelder in elkaar zitten dan economisch verklaarbaar is. Dientengevolge zal dan, zoals bij de Frankfurters het accent van de analyse verschuiven van het functioneren van de economie naar de werking van ideologie. Meer aandacht voor de 'bovenbouw' dan voor de 'onderbouw', meer dialectiek en minder materialisme lijkt dan het meest geëigende pa-rool.

Voorbeelden zijn verder legio. Waar het hier om gaat, is dat de kwaliteit van de marxistische bijdragen bepaald wordt door de politieke relevantie van het onderwerp en de polemische aard van de kritische analyse. Vervolgens door een flexibele keuze van de meest geëigende onderdelen van het marxistische methodische fonds en tenslotte door de kwaliteiten van de analysator en auteur.

Nu is het natuurlijk waar, dat deze voorwaarden opgaan voor alle soorten van sociaal-historisch werk en dat het marxisme zich in dat opzicht niet wezenlijk onderscheidt van andere stromingen. Temeer daar het enige verschil dat overblijft, namelijk de inhoud van het historisch-materialisme, ook al verwaterd zou zijn tot een algemeen gedachtengoed, waaruit eenieder naar believen zou kunnen putten.

En dat laatste is natuurlijk maar zeer gedeeltelijk waar. De aantrekkingskracht en tegelijk het onaantrekkelijke van het marxisme liggen nu juist in de combinatie van rationele elementen met fantastische, irrationele toekomstverwachtingen. Zo ligt de kracht van vele marxistische interpretaties ook juist weer in het samengaan van heel redelijke, ingewikkelde en verfijnde analyses met politieke slogans en aansprekende versimpelingen. Dat wordt dan, vaak met veel *dédain*, 'vulgair-marxisme' (ook wel: 'zandbakmarxisme') genoemd. Daarbij dient men wel te bedenken, dat ook vele andere meer oirbare humanistische idealen een 'vulgaire' vorm kennen, die wellicht het hele verschil tussen de invloed van zo'n theorie en de onbetekendheid ervan uitmaakt.8)

Intrinsiek onderdeel van het marxisme blijft dan, naast de polemische versimpeling die van tijd tot tijd

optreedt, ook het idee dat men 'de toekomst' kan voorspellen. Dat wil zeggen, dat het mogelijk is om toekomstige ontwikkelingen te voorspellen aan de hand van kennis van het verleden. Een kennis die we pas op kunnen doen, als we het verleden in het licht van de toekomst kunnen doorzien. Of, iets onvriendelijker uitgedrukt, het idee, "... dasz man also das, was war und ist, nur dann begreifen könne, wenn man Kenntnis von dem hat, was es noch nicht gibt. Ohne den Anspruch auf 'wissenschaftliche Kenntnis' der Zukunft ist der Marxismus nicht er selber - dem wird wohl niemand widersprechen".9)

Evenmin als bij het vorige punt, de versimpeling, is hier sprake van een alleen bij het marxisme optredende praktijk. Het opstellen van prognoses is een dagelijkse bezigheid, waarbij duidelijk zal zijn, dat hoe veelomvattender de voorspelling is, des te groter de kans op mislukking. In beide opzichten heeft het marxisme een indrukwekkende staat van dienst. Maar ook ten aanzien van dit aspect bestaan vele concurrerende stromingen. Het is dan ook niet alleen aan de mislukte voorspellingen, maar ook aan de hoopgevende, zij het wellicht irrationele inhoud van het marxisme, dat we moeten denken bij (alweer) Kolakowski's uitspraak: "Der Marxismus war die grösste Phantasie unseres Jahrhunderts".10)

noten

1. Kolakowski, L.: Die Hauptströmungen des Marxismus. 1. Band München 1977
2. Band München 1979
hier: 1. Band, p. 15.
2. Onder anderen:
Giddens, A.: Capitalism and Modern Social Theory, Cambridge, 1971.
McLellan, D.: Marx, Fontana/Collins, Glasgow, 1975.
3. Hobsbawm, J.: Karl Marx's Contribution to Historiography, in: Blackburn, R. (ed.): Ideology in Social Science, Glasgow, 1977 (p. 265-283), p. 270/1.
4. Kolakowski, 1. Band, p. 418. In een
5. Hobsbawm, p. 279 (nadruk in origineel). En verder (p. 279): "And for the same reason it implies that this succession of systems cannot be ordered simply in one dimension, technological (lower technologies preceding higher) or economic (Geldwirtschaft succeeding Naturalwirtschaft), but must also be ordered in terms of their social systems."
6. Kolakowski, 1. Band, p. 21.
7. McLellan, p. 43.
8. Vgl. Kolakowski, 3. Band, p. 568. Nadat Kolakowski aangegeven heeft dat naar zijn mening juist ook de extreme, dogmatische formuleringen van Marx' denkbeelden (i.t.t. zijn voorzichtige, genuanceerde analyses) bijgedragen hebben tot de verspreiding ervan, zegt hij: "In dieser Hinsicht könnte man die Rolle des Marxismus mit der Rolle der Psychoanalyse oder der Rolle des Behaviourismus in den Sozialwissenschaften vergleichen. Sowohl Freud als auch Watson trugen ihre Theorien in einer extremen Form vor, und gerade dadurch gelang es ihnen die allgemeine Aufmerksamkeit auf wesentliche Probleme zu lenken und bedeutende, fruchtbare Auffassungen

wat uitgebreidere formulering, op p. 412: "Es erhebt sich mithin die Frage: Worin besteht eigentlich der historische Materialismus? Wenn er darin bestehen sollte, dasz alle Einzelheiten des 'Ueberbaus' als Produkte eines 'Basis'-Desiderats erklärt werden können, wäre er eine unbegründete und unannehbare Absurdität. Verzichtet er hingegen, im Sinne der Engelsschen Bemerkungen, auf jene Idee der eindeutigen Determination, so ist er eine Common-sense-Wahrheit. Im rigorosen Verständnis erscheint der historische Materialismus als eine Vergewaltigung der Gebote des einfachsten rationalen Denkens, im lockeren Verständnis hingegen als Banalität."

(zie verder pagina 57)